

Hizkuntzalaritza Euskal Herrian XVIII. mendean

J. Ramón ZUBIAUR

1. Europako hizkuntzalaritza XVI. mendetik XVIII. mende arte

Errenazimentuaren hasieran filologia klasikoaren jarraipena genuen, eta hizkuntzak bi taldetan banatzen ziren:

- hizkuntza “nobleak”, “Artea” edo erregelak zituztenak, idazteko gai zirenak: Hebreera, Greziera eta Latina, batez ere.
- Eta hizkuntza arruntak edo “vulgarak”, mintzatuak zirenak bakarrik.

Gramatika ere, latineko gramatika zen idazteko ikasi behar zena.

Baina Europako Estatu berriek beren dialektoak: Toskanoa, Gaztelania, ea., estatuko hizkuntza ofizialak egin zituzten, administrazio-ko hizkuntzak, idatziak noski.

Bestetik, Erreformak Biblia hainbat hizkuntzataraz itzultzea bultzatu zuen, hain zuzen, hizkuntza arrunt edo “vulgar” horiei prestigio handia emango ziena. Trentoko Kontzilioaren ondoren, Kontrarreformak dotrina eta deboziozko liburuen itzulpenak ere sustatu zituen, eremu katolikoan.

Garai berean, Nebrijarengandik hasita –1492 urtean– hizkuntza arrunt edo “vulgarren” gramatika asko idatzi ziren: 72 italiarrenak, 55 frantsesarenak eta 37 gaztelaniarenak, hizkuntza horiekiko estimuaren adierazle gisa. (TUSON, 1982: 53)1)

Era berean, Latineko gramatika asko idazten ziren –ikus berriz Kukuenheimen datuak, lehenengo oharrean aipatutako Tusonen libu-

ruan-. Gramatika horiek, gero eta espekulatiboak bihurtu ziren: hain erabilitako "De causis linguae latinae" izenburuak ondo sujeritzen digunez, hizkuntzen oinarriak aztertuz, gramatika logiko eta unibertsalak izan nahirik. Mota horretakoak ditugu J.C. Escaligero eta Sanchez de las Brozasen gramatikak, biek aipatutako izenburua zeramatenak.

1660. urtean, Port-Royaleko *Grammaire générale et raisonnée* liburua argitaratu zen, eta hizkuntza guztien oinarri unibertsalei heldu nahi izan zien, hizkuntzak pentsaeraren ispiluak zirelakoan. Gramatika horrek eragin oso inportantea izan zuen Europako gramatikagintza osoan XIX. mende arte; ez, ordea, gure Larramendiren "Arte" liburuan.

Mende horietan, latineko gramatika zen hala eta guztiz, modelo teorikoa; baina hainbat hizkuntza ez latinoei ezartzen zitzairen. Haren, hau da, latinaren kategoria eta printzipioetatik liberatzeko esfortzu handia egin behar izan zen, deskripzio gero eta formalagoak lortzeko.

Lan horrek guztiak hizkuntzen pluraltasuna onartzea ekarri zuen, hizkuntzen lehen sailkapenak (Poza, Escaligero, etab.), eta Hebreeraren lehentasunaren mitoa desagerrarazi zuten.

Gramatiken ondoren, hiztegi asko ere idatzi ziren; eleanitzak batzuetan. Mende horietan, mundu berrienetako (Amerika, Asia, etab.) hizkuntza oso ezberdinak ezagutzeko aukera izan zen, beren tradizio filologikoa eta guzti; Europako misiolariak hizkuntza horien deskripzio gramatikalak idatzi zituzten, Europako jakite linguistikoa aberastuz. Batzuetan, lan horietan, nahiko azalpen formalak eman ziren, hizkuntzalaritzaren historiagileek esaten digutenez. (MOUNIN, 1967; Robins, 1974)

Horren guztiaren ondorioz, XVI-XVII. mendeetako hizkuntzalaritza sinkronikoa eta deskriptiboa izan bazen, XVIII. mendearen azken hamarkadetan, espekulazio filosofikotik arrazoi historikoetarako aldaketa izan zen, lengoaiaren sorrera eta bilakaera historikoa aztertzeko asmoz; horren datu adierazgarria Prusiako Akademiak sortutako lehiaketa dugu, 1769 urtean, Herderrek irabazi zuena. (ROBINS, 1974: 148).

XIX. mendean, Europako hizkuntzalaritza historikoa eta konparatzailea nagusitu zen.

2. Euskarazko ikerketak XVI. mendetik XVIII. mende arte

XVI. mendean Euskararen apologistak agertu ziren: Garibai, Poza; haien ideietako batzuk, berriz, honako hauek:

- Euskarak gramatika izan zezakeela, erregela gutxi batzuekin, erraz ikasteko modukoa (Garibaik).
- Euskara hizkuntza babelikoa zela, perfektua, filosofikoa, apartekoa, beste hizkuntzen taldeetan sartzen ez zena (Pozak).

Garibaik, gainera, euskal testuak eta errefracuak jaso zituen, itzuli ere bai, eta batzuetan ohar filologiko eta linguistikoak ere erantsi zituen.

XVII. mendean, Iparraldean, idazle inportante bat aipa dezakegu: Oihenart Zuberotarra. Egile horrek bere *Notitia utriusque Vasconiae* lan historikoan, lehenengo zatiaren 14. kapituluari, euskararen gramatikari buruzko oso ideia interesgarriak sartu zituen:

- artikuluari buruz;
- euskal deklinabideari buruz, kasu gramatikalak eta adberbiozkoak bereiziz;
- aditz jokoei buruz, lau aditz laguntzaile rentzat beharrezkoak zirenak, etab.

Nahiz eta ohar batzuk izan, ikuspegi formal eta linguistikotik eginak ziren, neurri batean bederen eredu latinotik nahiko askeak. (Oyharçabal, 1993)

Beste euskal idazle batzuk ere, hala nola, Etcheberri Sarakoak, P. D'Urthe lapurtarrak, S. Pouvreau edo Martin Harrietek, idatzi omen zituzten euskarako gramatikak eta hiztegiak, baina lan horiek edo galdu, edo argitaratu gabe gelditu ziren azken mende arte, eta hortaz, ez zuten eraginik izan euskalaritzan. (VILLASANTE, 1979)

Laburbilduz, XVI-XVII. mendeetan, Euskal Herrian, apologistek eta Oihenartek emandako datu eta berriak izan ezik, ez zen ia ezer aurreratu euskararen ikerketen arloan.

Europako eta Euskal Herriko linguistikaren artean alde nabarmena zegoen XVIII. mendearen hasieran. Gauza hauei guztiei buruz, oso artikulua interesgarria idatzia du Ander Lakarra Andrinua egileak (1989)

3. Larramendiren egite linguistikoa

3.1. Ikuspegi orokorra

Koldo Mitxelena, 1959 urtean, artikulu funtsezko bat idatzi zuen: "La obra del Padre Larramendi", non gure egilearen balorazio oso baikorra eman zigun. Mitxelena dio Aita Larramendi apologistarik sutsuena izan zela, 1728 urtean idatzi baitzuen, Salamancan bertan, *De la antigüedad y universalidad del bascuence...*, gero bere hiztegiaren hitzaurre luzean, neurri handi batean, ia dena errepikatu zuena. Hau idatzi zuen Mitxelena puntu horri buruz: Larramendi hace del euskera matriz mayor, lengua posbabélica, que no ha sufrido alteración importante en el correr de los siglos." (1959: 6)

Haren gramatikari buruz, hau idatzi zuen Mitxelena: "Exposición clara en que lo más importante de las estructuras del vascuence ha quedado de manifiesto." (1959:11)

Larramendiren hiztegiari buruz, berriz, errenteriar hizkuntzalariak iritzi gogorragoa eman zuen:

- neologismo gehiegi zuelako;
- eta euskal etimologia fantastiko asko, baita latin eta gaztelaniazkoak eresartu zituelako.

Gaur egun, puntu hau beste modu batera ikusten da, neurri batean bederen. Ibon Sarasolak oso artikulu baikorra idatzi zuen Larramendiri buruz: "Larramendiren eraginaz eta" (1986). Artikulu horretan Sarasolak, Aita jesuitaren xedeak azpimarratzen ditu:

- hizkuntz kontzientzia piztea, apologiaren bidez;
- euskara kultur hizkuntza bihurtzea, hizkuntzaren azpiegitura jarri-rik: gramatika eta hiztegia. (1986: 210)

Bestalde, ezin dugu ahaztu Larramendiren eragina euskal literaturaren arloan ere, edo euskara idatzian. Hego Euskal Herrian euskal literatura bultzatu eta goi mailara igo baitzuten Mendiburuk, Kardaberrak, Ubillosek...

3.2. Larramendiren gramatika

Mitxelena ustean, gramatika latinoez gain, misiolarien gramatikak izan zituen eredu Larramendik. Eta nola gramatika haiek, askotan, Amerikako eta Europaz kanpoko hizkuntza ez latinoak, eta ez

indoeuropearrak ere, deskribatzen zituzten, eredu aproposak ziren gure andoaindarraren euskal gramatikarentzat.

Ildo beretik doa Ricardo Gómez bere artikuluan "Larramendiren Gramática eta gramatikagintzaren historia" (E.E.B.B., 1992)

R. Gómezek ondo aztertu zuen tradizio gramatikaren eragina "*El Imposible vencido*" liburuan:

- autoritateen aipamenak;
- morfologiaren nagusitasuna;
- egitura: sintaxia hirugarren saillean emanda (264 orr.)

Baina, beste batzuetan, Larramendik eredu klasikoari ihes egin ziola, adibidez: prosodiari eskainitako hirugarren atal osoa bukaeran, eta ez hasieran ohi zen bezala, leku handiagoa eskainiz. (1992: 266) (Gero azentuaren puntuari buruz, ikus 3.4.2.)

Larramendik, bere obran, gure hizkuntzaren "apartekotasuna" ondo ikusi zuen puntu askotan:

- hizkuntza pospositiboa izatea;
- latinarekiko dituen beste ezberdintasun batzuk: genero eza, etab. Andoaindarrak ez zuen xede apologetikoa ere ahazten; holaxe, euskarak 6 kasu dituela idatzi zuen, latinak bezala, eta horretarako, "ablatibo" kasuan euskarazko bost kasu edo atziki –artikuluak, bere terminologian– sartu zituen. Nominatiboan gure nominatiboa eta aktiboa –ergatiboa– sartu zituen. (Oihenartek hobeto bereizi zituen bi kasu horiek)

Baina, nahiz eta Larramendik terminologia eta sailkapen tradizionalak gorde, euskal kasuen marka edo atzizkiak ondo adierazi zituen; bestalde, sintagma osoa deklinatzen dela ere konturatu zen. (LARRAMENDI, 1729-1979: 1-11, 15-18)

Aditz arloan, Larramendik aditz bakunak –gaurko sintetikoak– eta konposatuak –perifrastikoak– bereizi zituen, eta azken horiek ziren bere ustean, jatorrak, erregularrak, gure hizkuntzak gaztelaniari eta beste erromantzeei pasa zizkienak (1729-1979: 42-50)

Laburtuz, gure egilearen gramatika –nahiz eta garaiko ideiei zor izan– euskararen oso deskribapen ona izan zela adierazten digu R. Gómezek, eta bat dator Mitxelenarekin puntu horretan: "lorpen zoragarri eta intuizio zorrotz batzuk ere badituela" (1992:293)

Puntu honi bukaera eman baino lehen, esan nahi dugu Larramendiren "Arteak" oso eragin handia izan zuela geroko euskal gramatikagileengan –Añibarro, Zabala, Lardizabal, etab. Ez, ordea, Astarloarengan, eta ezta Astarloaren jarraitzaile zuzenean, Sabino Arana-rengan ere.

3.3. Larramendiren hiztegia: el diccionario trilingüe (1745)

Jasota dugu Mitxelenaren iritzia, ez oso baikorra, hiztegiari buruz. Halaz ere, Mitxelenak berak –Orixek lehenago egin zuen bezala– Larramendiren testuak ondo irakurri eta gero, ongi ikusi zuen Larramendi aurkakoez burlatzen ari zela bere etimologietan, haiek ez baitzekiten euskaraz.

Tovarrek ere kritikatu zituen Larramendiren etimologiak; baina bere alde positiboak, aurreratzailleak kontuan hartuz, adibidez, estatistikaren erabilera; baita neologismoak sortzeko teoria ere "aún de actualidad" (1980:86). Hizkuntzalari honek goraiatu zuen Larramendik bere materialak ahozko inkesten bidez lortu zituela, "anticipándose a la época" (Ibidem)

Hiztegiaren hitzaurre luzean –229 orrialdeetan– Gipuzkoarrak euskararen apologiari eta euskarari buruz zituen ideiak eta programak adierazi zizkigun berriz, beste apologista batzuen segidan.

Azken garaiotan, Larramendiren hiztegiaren neologismoei buruzko iritzia nahiko aldatu dira. Alde batetik, gero eta ikertzaile gehiagok pentsatzen du Larramendik ez zuela hainbeste hitz bere burutik atera. Egileak berak esana utzi zuen, urte askotan, hainbat herri eta auzo bisitatu zituela euskal hitzak, errefrauak, esateko erak eta beste hiztunen ahotik nahiz liburuetatik jasotzen; holaxe aberastu nahi zuela euskal lexikoa. Bestalde, dudarik ez dago Larramendik euskal neologismoak sortu zituela, ez modu txarrean, Tovarren iritziz. Bere helburua zen euskara aberastea, kultura-hizkuntza bihurtzea, eta horretarako lexiko teknikoak –"voces facultativas"– gutziz beharrezkoa da.

Nolako hitz berriak sortu zituen "Diccionario trilingüe"ren egileak, Miren Azkaratek, aztertu zuen *Manuel Larramendi Hirugarren mendeurrena 1690-1990* liburuan agertzen den bere artikuluan. Lan honetatik, bi ideia nagusi jaso ditugu hemen; alde batetik: "hitz

arruntetan ere hainbat eta hainbat hitzen sortzaille izan zela Larramendi".

Zer esanik ez, hitz teknikoaren arloan: "maila horretan ez baitzen euskaraz erabiltzen."

Eta hitz berriak ez latinetik mailegatuz, baizik eta: "euskal hitzetatik abiatuz eta lexiko-sorkuntzarako bideez baliatuz, bere hitz propioak sortzen jakin beharko luke euskarak Larramendiren iritziz." (1992: 209)

Baina, hitz eratorrien kasuan beti ez bazuen asmatu, hitz elkartuen kasuan "oro har egokiak, ongi eratuak dira" Larramendiren hiztegian agertzen direnak; eta ez dagoela etenik baieztatzen digu Azkaratek "ordurarteko erabilerarekin (ez eta gaurkoarekin ere)" (1992:218)

3.4. Larramendiren lanetan ukitutako gai batzuk

3.4.1. Dialektologia eta euskararen dialektok

Aspaldian Mitxelenak esan zuen : Fue como después Jovellanos un precursor de la dialectología moderna."(1959: 13).

Larramendik hiru euskalki aipatzen ditu bere lanetan: nafarrera (non Frantziako euskara ere sartzen zuen), gipuzkera eta bizkaiera; baina haien berezitasunak txikiak zirela azpimarratzen zuen:

- hitzen bukaerak;
- soinu batzuk,
- eta hitz batzuen aldaketak, laburki esanda.

Bere hiztegian, hitz dialektalak jasotzerakoan, ez du adierazten zein dialektotakoak diren jeneralki, euskalkien aberastasuna hizkuntza osoaren zerbitzuan jartzen duelako. Rosa Miren Pagolak ondo adierazi zuenez: "Eta euskalkien gainetik edo euskalkien oinarri bezala, euskararen batasunaren zentzua du." (1992: 254)

Horrexegatik ikertzaile horrek berak ondorioztatzen du lan berean:

Hemen azaltzen salatu garen apurtxoaren ere, uste dut, aski dela Larramendik ez bakarrik euskarari, euskal dialektologiari ere bideak ireki zizkiola ikusteko. (...) Defenda dezakegu, beraz, kezkarik gabe, Larramendi dialektologiaren aitzindaria izan dela. (1992: 264)

3.4.2. *Euskal azentua Larramendiren artean*

Gainera, euskalaritzan lehen aldiz, beste sail bat: "euskal azentua edo Prosodia", agertzen da Larramendiren gramatikan, hirugarren zati nahiko luzean. Bere *Fonética histórica vasca* liburuan Mitxelena ondo hartu zituen Larramendiren oharrak gipuzkeraren azentuaz. Eta Larramendiz fidatzeko hau gehitu zuen: "Hay que reconocer además que bastantes detalles de su exposición no se apartan demasiado de lo que han consignado observadores modernos." (1977: 387)

Egun, J. Ignacio Hualde ari da gai hori ikertzen eta honela idatzi du horretaz:

"En su obra *el imposible vencido: Arte de la lengua bascongada*, publicada en 1729, Larramendi nos ofrece una exposición del acento vasco de las más detalladas y precisas que poseemos." (E.E.B.B. 1992: 267)

Hualdek esaten du gipuzkeraren azentuaren deskribapen hori –gaur egun ia galduta dagoen azentua– bizkaierako azentu mota batzuekin bat datorrela, eta ondorioz, mendebaleko azentu eraren forma oinarritzkoa izan litekeela. Gainera, oso ikerketa berriek –Goizuetako azentuari buruz– antza handia erakusten dute Larramendik emandako deskripzioarekin. Hortaz, Larramendirena oso inportantea izan daiteke mendebaleko euskal azentua ondo ezagutzeko, eta aldi berean euskal azentuaren diakroniari buruz datu oso inportanteak izan ditzake.

Bestalde, Hualdek ziurtatu du Larramendik bere euskal idazkietan azentuak jartzen zituela, bere gramatikan esandakoari jarraituz. (1992: 277)

Puntu honetan ere ikertzaile aurreratu gisa ageri zaigu Larramendi, eta segur aski euskararen "apartekotasuna" puntu honetan ere ondo ikusi zuelako.

3.5. *Larramendiren eragina*

Esana dugu Larramendik euskara kultura-hizkuntza bihurtu nahi zuela, euskara ahoz eta idatziz hobeto erabiltzeko, erdararen menpekoa izatetik ihes egiteko.

Aipatuta dago, halaber, Larramendiren ikasle eta jarraitzaileek Hego Euskal Herriko literaturan izan zuten eragina.

Ibon Sarasolak Larramendiren eraginaz datu zehatz batzuk eman dizkigu:

- Iparraldeko idazleengan ere, Lecluse eta Intxausperengan adibidez, eragina izan zuela andoaindarrak;
- Bere hiztegiaren bidez, euskal hitz asko Hegoalde osora zabaldu zirela, "Larramendiz aurreko eta ondoko idaztankerak erkatuz Iraultza eman zela"
- Kardaberazen "*Kristiñau dotriña*" XVIII. mendeko bizkaierazko obra helduena izan zela". (1986 : 205 eta hur.)

Joseba Lakarrak, euskararen aldiak sailkatzerakoan, lehen euskara modernoaren hasiera gisa 1745. urtea –Larramendiren hiztegiarena– jarri zuen.

Ez dugu hemen ahaztu nahi inolaz ere, Larramendi izan omen zela "Euskal Herriaren Adiskideen Elkarte"ren prekurtsorea.

4. Laburpen gisa

Larramendik euskararen apologien "Suma" idatzi zuen (1728, 1745)

Euskararen lehen gramatika osoa, eragin handikoa. (1729)

Euskararen lehen hiztegi osoa: *El Diccionario trilingüe* (1745), aberatsa, non hitz asko jaso zituen, eta neologismoak sortu ere bai.

Hego Euskal Herrian, batez ere, euskara eta euskal literaturaren oso bultzatzaile inportantea izan zen.

Dialektologiaren aitzindaria eta euskal dialektologiaren lehen datu inportanteak jaso zituen.

Euskal azentuaren lehen deskribapen nahiko zehatza eskaini ziguna.

Euskal idazki inportanteak ere utzi zituen.

Laburbilduz

Euskara moderno eta jantziaren sortzailea izan zen, euskara kultura-hizkuntza izateko bidean jarri zuena, euskalaritzaren oinarriak idatziz, Europako hizkuntzalaritzarekin aldea gutxituz.

Bibliografía

- ALTUNA, P. (1992): "Larramendi euskaldun berritua", in: E.E.B.B. (1992), 38-48. or.
- E.E.B.B. (1992): *Manuel Larramendi. Hirugarren mendeurrena (1690 – 1990)* Andoain, 398. or.
- GÓMEZ, Ricardo (1992): "Larramendiren gramatika eta gramatikagintzaren historia", in: E.E.B.B. (1992) 193- 205. or.
- LAKARRA, Ander (1989): "Gogoetak XVIII. mendeko euskalaritzaren inguruan" (1789tik 1850 arte), in: A.S.J.U., XXIII-2, 447-461. or.
- LARRAMENDI, Manuel (Salamanca 1729 – Donostia 1979): *El imposible vencido o Arte de la lengua bascongada*, Ed. Hordago, reedic. facsimil, 379. or.
- LARRAMENDI, Manuel (San Sebastián 1745 – Donostia 1984): *Diccionario trilingüe del castellano, bascuence y latín*, Txertoa, reed. facsimil, 2 t.
- MICHELENA, Luis (1959): "La obra del P. Larramendi" en *Cuadernos de la Cátedra Feijoo*, Oviedo, nº 6.
- MICHELENA, Luis (1977): *Fonética histórica vasca*. Edic. Diputación Foral de Guipúzcoa, San Sebastián, 596 p.
- MOUNIN, Georges (1967): *Histoire de la linguistique. T.I.*, P.U.F., S.U.P., Le Linguiste nº 4, Paris, p. 230.
- OYHARÇABAL, B. (1993): "Les premières analyses des particularités morphosyntaxiques du basque au XVIIIème siècle", in: A.S.J.U., XXVII-1, 265-285. or.
- ROBINS, R.H. (1974): *Breve historia de la lingüística*. Edit. Paraninfo, Madrid, p. 239.
- SARASOLA, Ibon (1986): "Larramendiren eraginaz eta", in A.S.J.U., XX-1, 203-215 or.
- TOVAR, A. (1980): *Mitología e ideología sobre la lengua vasca*. Alianza editorial, Madrid, p. 219.
- TUSON, Jesús (1982): *Aproximación a la historia de la lingüística*. Ed. Teide, Barcelona, p. 184.
- VILLASANTE, Luis (1979): *Historia de la literatura vasca*. Ed. Aranzazu, 3ª ed., p. 487.